

3-БОБ. ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ ТИЗИМЛАР ВА МУЛКЧИЛИК МУНОСАБАТЛАРИ

Иқтисодий муносабатларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши жамият тараққиётининг турли босқичларида ўзига хос хусусият касб этади. Иқтисодий муносабатлар бир жойда ўзгаришсиз қотиб турмайди. Улар доимо ўзгариб, ривожланиб боради. Шунга кўра, мазкур бобда ижтимоий-иқтисодий тараққиёт босқичлари ва уларни билишга бўлган турлича ёндашувлар, ишлаб чиқаришнинг ижтимоий ва технологик усуллари ҳамда иқтисодий тизим тушунчалари батафсил кўриб чиқилади. Таҳлил давомида иқтисодий тизим моделлари ва уларнинг хусусиятлари кўрсатиб берилади.

Ишлаб чиқариш ҳар доим муайян мулкчилик шакли доирасида амалга оширилади. Шунинг учун бу ерда мулкчилик муносабатларининг моҳияти, мулк шакллариининг иқтисодий мазмуни ва бозор иқтисодиётини шакллантириш жараёнида мулк шакллариини ўзгартириш йўллари ва усуллари каби масалаларга алоҳида ўрин ажратилади.

3.1. Ижтимоий-иқтисодий тараққиёт босқичлари ва уларни билишга бўлган турлича ёндашувлар

Кишилик жамияти ишлаб чиқариш муносабатлари ва ишлаб чиқарувчи кучларнинг ўзаро бирлиги ва зиддияти асосида тараққий этиб бориб, унинг турли босқичларига ўзига хос бўлган иқтисодий тизимлар мувофиқ келади. Инсоният тараққиёти босқичлари ва ҳар бир босқичга хос бўлган иқтисодий тизимларни ўрганиш иқтисодий жараёнларни, уларни ўзгарувчан эканлигини билишда муҳим аҳамиятга эгадир.

Тараққиёт босқичларини билишда турли хил ёндашувлар мавжуд бўлиб, улардан асосийлари сифатида қуйидагиларни ажратиб кўрсатиш мумкин:

- тарихий-формацион ёндашув;
- маданийлашиш (цивилизация) даражаси жиҳатдан ёндашув;
- техника ва технологик тараққиёт даражаси жиҳатидан ёндашув;
- иқтисодий тизимлар ўзгариши жиҳатидан ёндашув.

Ижтимоий тараққиёт босқичларини билишга **тарихий-формацион ёндашувда** ишлаб чиқаришнинг ижтимоий усуллари ва унинг таркибий қисмларини таҳлил қилишга эътибор берилган.

Ишлаб чиқариш усули ишлаб чиқарувчи кучлар ва ишлаб чиқариш (иқтисодий) муносабатларининг бирлигидан иборат. Ишлаб чиқаришнинг шахсий ва моддий омиллари, яъни ишчи кучи билан ишлаб чиқариш воситалари биргаликда жамиятнинг **ишлаб чиқарувчи кучларини** ташкил қилади. Бошқача айтганда, **ишлаб чиқарувчи кучлар – бу ижтимоий ишлаб чиқариш жараёнида кишилар билан табиат ўртасидаги боғланишни амалга оширувчи шахсий ва техник-буюмлашган элементлар тизимидан иборат.** Ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиш даражаси ижтимоий тараққиётнинг энг муҳим мезони ва умумий кўрсаткичидир.

Одамлар ишлаб чиқариш жараёнида фақат табиат ашёлари ва бошқа моддий ашёлар билан эмас, шу билан бирга ўзаро бир-бири билан ҳам муносабатларда бўладилар, яъни ишлаб чиқариш муносабатларига киришадилар. Бунда ишлаб чиқаришда таркиб топадиган ташкилий-иқтисодий ва ижтимоий-иқтисодий муносабатлар бир-биридан фарқ қилади. Ташкилий-иқтисодий муносабатлар ишлаб чиқаришни ташкил қилиш жараёнида вужудга келади. Мазкур муносабатлар кишилар ўртасидаги алоқалар сифатида намоён бўлиб, шу билан бирга ишлаб чиқариш ҳолатини бевосита тавсифлайди, ишлаб чиқарувчи кучлар тараққиёти муайян босқичларининг хусусиятларини ва уларнинг ижтимоий уйғунлашувини акс эттиради. Бу масалан, меҳнат тақсимоти, уни ихтисослаштириш ва кооперациялаш, ишлаб чиқаришнинг тўпланиши ва уйғунлаштирилишидир.

Ишлаб чиқариш ҳар доим муайян ижтимоий шаклга эга бўлади. Бу ижтимоий шакл иқтисодий муносабатларни вужудга келтиради, уларнинг моҳияти ва асосини ишлаб чиқариш воситаларига мулкчилик муносабатлари ташкил этади.

Иқтисодий муносабатлар – бу кишилар учун зарур бўлган ҳаётий неъматларни ишлаб чиқариш, тақсимлаш, айирбошлаш ва истеъмол қилиш жараёнида вужудга келадиган муносабатлардир. Улар такрор ишлаб чиқариш муносабатлари ёки иқтисодий муносабатлар деб ҳам аталади.

Ишлаб чиқарувчи кучлар ривожининг муайян даражаси ишлаб чиқариш муносабатларининг у ёки бу турини тақозо қилади. **Муайян тараққиёт даражасидаги ишлаб чиқарувчи кучлар ва ишлаб чиқариш муносабатлари муайян турининг бирлиги ва ўзаро таъсири ишлаб чиқариш усулини ташкил этади.**

Ишлаб чиқариш муносабатлари фақат ишлаб чиқарувчи кучлар билангина ўзаро алоқада бўлиб қолмайди. Улар бир вақтда базис ҳам ҳисобланиб, унинг устида ишлаб чиқариш муносабатларининг ушбу тизимга хос бўлган алоҳида сиёсий, ҳуқуқий, мафкуравий, миллий, оилавий ва бошқа ижтимоий муносабатлар ҳамда тартиботларнинг алоҳида турлари қад кўтаради. Ана шуларнинг йиғиндиси жамиятнинг устқурмасини ташкил этади. Сиёсат, ҳуқуқ, ахлоқ ва устқурманинг бошқа элементлари ҳам фаол роль ўйнайди, ўзларини вужудга келтирган ишлаб чиқариш муносабатларига, улар орқали эса жамиятнинг ишлаб чиқарувчи кучларига ҳам акс таъсир кўрсатади.

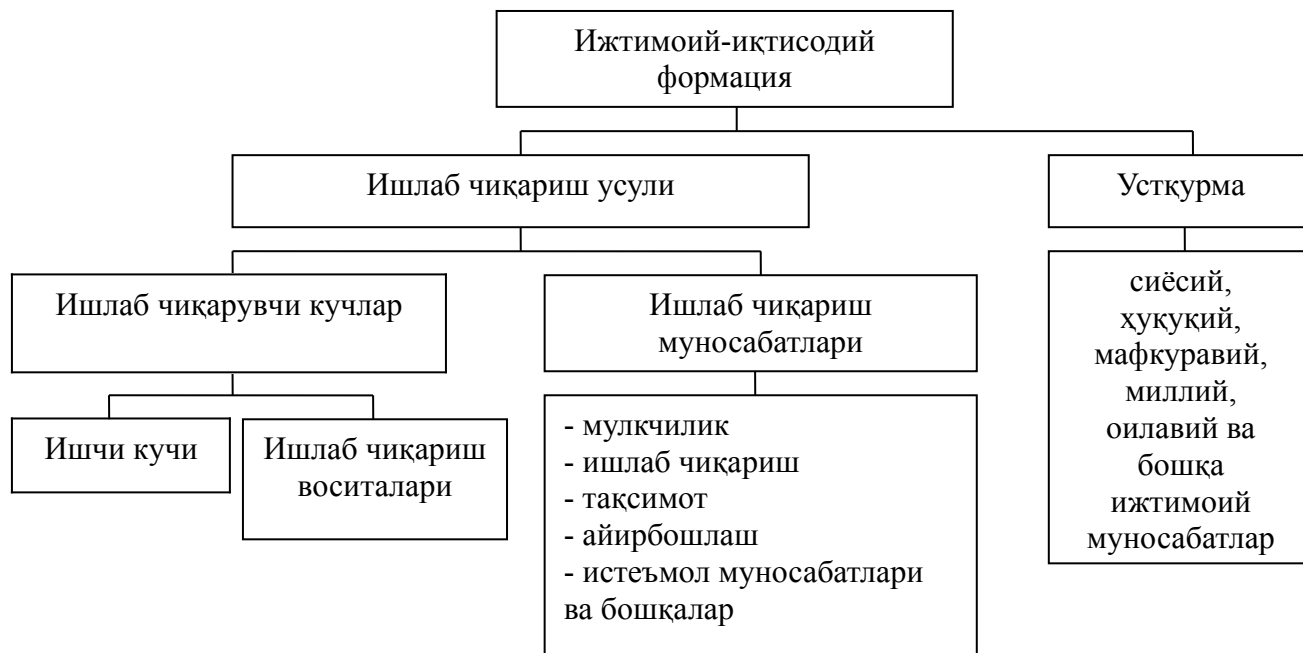
Ишлаб чиқариш усули билан жамият устқурмаси ижтимоий-иқтисодий формацияни ташкил этади.

Ижтимоий-иқтисодий формациянинг таркибий қисмларини алоҳида чизма орқали ифодалаш мумкин (3.1-чизма). Бу ерда икки ҳолатга эътибор бериш муҳим. Биринчидан, ишлаб чиқариш муносабатлари мустақил, алоҳида тизимни ташкил қилмайди. Улар ишлаб чиқарувчи кучлар билан ҳам, шунингдек устқурма билан ҳам ҳар доим ўзаро таъсирда бўлади. Иккинчидан, турли формацияларда ўзига хос ишлаб чиқариш муносабатлари

амал қилади ва бу эса ҳар бир формацияга мос келувчи ишлаб чиқариш усулини белгилаб беради.

3.1-чизма

Ижтимоий-иқтисодий формациянинг таркибий тузилиши

Инсоният жамияти тарихида бир-бири билан изчил алмашиб келган катор ишлаб чиқариш усуллари ва шунга мувофиқ ижтимоий-иқтисодий формациялар ажралиб туради.

Ишлаб чиқариш усуллари алмашувининг классик намунаси Европада намоён бўлган деб ҳисобланади. Европа худудида бир-бири билан алмашиб, ибтидоий жамоа, кулдорлик, феодал ва капиталистик муносабатлар изчил таркиб топди. Бошқа қитъаларга қараганда бу ерда капитализмгача бўлган даврда мана шу муносабатларнинг ҳаммаси аниқроқ қайд этилган. Осиё, Африка, Австралияда Европа мустамлакачилигининг таъсири сезилади. Адабиётларда Осиёча ишлаб чиқариш усули деб аталмиш усул ҳақида ҳам қайд қилинади. Бу усулнинг шаклланишида мамлакатларнинг катта туркумига хос бўлган ишлаб чиқарувчи кучлар ва ишлаб чиқариш муносабатларининг суғориш тизимларини марказлаштирилган тарзда тартибга солиб туриш ва давлатнинг ана шу шароитларда алоҳида роли билан боғлиқ сифат хусусиятлари акс этади.

Иқтисодий фанда ижтимоий тараққиётни **цивилизациянинг тарихий ривожланиш типлари** натижаси сифатида ўрганиш ҳам муҳим ўрин тутди.

«Цивилизация» сўзи лотинчада фуқароларга оид, ижтимоий деган маъноларни англатади. Бу тушунча фанга француз файласуфлари томонидан нисбатан яқин вақт – икки аср олдин киритилган бўлиб, тафаккур ва эркинлик ҳукмрон бўлган жамиятларни тавсифлаш учун қўлланилган. Умуман олганда цивилизация ривожланган мамлакатлардаги иқтисодий ва

ижтимоий-ҳуқуқий муносабатларнинг оқилона ташкил этилган тузуми сифатида талқин этилади.

Жамият тараққиётини цивилизация нуқтаи-назаридан ўрганишда цивилизацияларнинг алмашуви назарияси муҳим ўрин тутди. Бу назария тарафдорлари қуйидаги 7 та босқичдан иборат цивилизацияни ажратиб кўрсатадилар:

- 1) давомийлик муддати 30-35 асрни ўз ичига олган неолит даври;
- 2) давомийлик муддати 20-23 асрни ўз ичига олган шарқий қулдорлик даври (бронза асри);
- 3) давомийлик муддати 12-13 асрни ўз ичига олган антик давр (темир асри);
- 4) давомийлик муддати 7 асрни ўз ичига олган эрта феодал даври;
- 5) давомийлик муддати 4,5 асрни ўз ичига олган индустриаллашдан олдинги давр;
- 6) давомийлик муддати 2,5 асрни ўз ичига олган индустриал даври;
- 7) давомийлик муддати 1,3 асрни ўз ичига олган юқори индустриаллаш даври¹.

Бу қайд қилинган босқичлардан кўриниб турибдики, ушбу назарияда турли қарашлар ва ёндашувларни аралаштириш ҳолатига йўл қўйилиб, жамият тараққиёти босқичларини ажратишнинг аниқ бир мезони ёки белгиси мавжуд эмас.

Жамият тараққиёти босқичларига **технологик ёндашув** ҳам маълум бир оқим ҳисобланади. Улар жамият тарихий тараққиёти давомида рўй бераётган ўзгаришлар кўлами ва тавсифини яхшироқ тушуниб олиш учун ишлаб чиқаришнинг турли технологик усулларини таҳлил этиш, машиналашган ишлаб чиқаришнинг вужудга келиши ва ривожланиш тарихига мурожаат қилиш зарур деб ҳисоблайдилар.

Меҳнат воситалари, материаллар, технология, энергия, ахборотлар ва ишлаб чиқаришни ташкил этиш билан биргаликда ишлаб чиқаришнинг технологик усули дейлади.

Улар ўртасидаги чегараларни жамият тараққиёти тарихининг йирик босқичлари ажратиб туради. Бир технологик ишлаб чиқариш усулидан бошқасига ўтиш асосан меҳнат воситаларининг тавсифидаги ўзгаришлар, фан ва техника тараққиёти билан белгиланади.

Ишлаб чиқариш технологик усулларининг дастлабки учта босқичлари алоҳида фарқланади. Булар оддий кооперация, мануфактура ва машиналашган ишлаб чиқариш. **Оддий кооперация – бу бир хил ишни ёки хизмат вазифасини бажарувчи ходимларнинг энг оддий шаклидаги уюшиши, биргалашиб маълум тартиб ва режа асосида ишлайдиган кишилар гуруҳидир.** Кооперациянинг яқка тартибдаги хунармандчилик ишлаб чиқаришига нисбатан афзалликлари қуйидагилар орқали намоён бўлади:

¹ Экономическая теория: Учебник. - Изд., испр. и доп. / Под общ. ред. акад. В.И.Видяпина, А.И.Добрынина, Г.П.Журавлевой, Л.С.Тарасевича. – М.: ИНФРА-М, 2005, 55-б.

1) кўплаб ишчиларнинг биргаликдаги меҳнати ишчи кучидаги алоҳида тафовутларнинг йўқолишига, уларнинг сифат жиҳатидан бир хилдалашувига олиб келди;

2) бино ва иншоотлардан биргаликда фойдаланиш натижасида ёқилғи, ёритиш ва бошқа шу каби харажатларнинг кам сарфланиши маҳсулот бирлигига тўғри келувчи ишлаб чиқариш воситаларининг тежалишига олиб келди;

3) биргаликдаги меҳнат беллашувни келтириб чиқариб, меҳнат унумдорлигини оширди.

Мануфактура – бу меҳнат тақсимотига асосланган, лекин машина хали мавжуд бўлмаган шароитдаги кооперациядир. Мануфактура даврида ишлаб чиқаришнинг умумлашув жараёни давом этади. Ялпи ишчи кучи таркиб топади, ҳар бир айрим ходим эса ялпи ишчи кучининг таркибий қисмига айланади. Бунда оддий кооперациядагидек қўл меҳнатига ва қўл меҳнатига асосланган қуролга таянади.

Мануфактура ихтисослаштирилган қурол ва асбоблар вужудга келтириб ҳамда ишчини тор операцияларни бажаришга боғлаб, йирик машиналашган ишлаб чиқаришга ўтиш учун зарур шарт-шароит тайёрлайди. Бу даврда ишлаб чиқаришни ташкил этиш, меҳнатнинг мазмуни ва тавсифида, ишлаб чиқаришнинг бутун технологик усулида, иқтисодий муносабатларда ва бутун ижтимоий ҳаётда ҳам туб ўзгаришлар рўй беради. XVIII асрнинг сўнгги 30 йили ичида бошланган саноат революцияси натижасида **йирик машиналашган ишлаб чиқариш** вужудга келди.

Йирик машиналашган ишлаб чиқариш меҳнат тақсимоти ҳамда машинали меҳнатга асосланган кооперациядир. Фабрика ичидаги меҳнат тақсимоти тамомила машиналарнинг вазифалари билан белгиланади.

Фан-техника, технология ва ахборот тизимидаги ўзгаришларга қараб Р.Арон, Ж.Гелбрейт, У.Ростоу ва бошқа олимлар жамият тараққиёти босқичларини уч босқичга: индустрлашишгача бўлган жамият, индустрлашган жамият, юқори индустрлашган ёки ахборотлашган жамиятларга бўлиб ўрганишни тавсия этадилар.

Бунда улар **индустрлашишгача бўлган жамиятнинг асосий белгилари** сифатида қуйидагиларни кўрсатадилар: а) аҳолининг асосан қишлоқ хўжалиги билан бандлиги; б) қўл меҳнатининг ҳукмронлиги; в) меҳнат тақсимотининг жуда саёзлиги (деҳқончилик, чорвачилик, ҳунармандчилик, савдо, бошқарув ва бошқалар); г) натурал хўжаликнинг ҳукмронлиги.

Жамият тараққиётининг иккинчи муҳим босқичи – **индустрлашган жамиятнинг асосий белгилари**: а) ишлаб чиқаришнинг машиналашганлиги; б) саноатнинг фан-техника ютуқлари асосида ривожланиши, унда ишчилар сонининг кўпайиши; в) шаҳар аҳолисининг қишлоқ аҳолисига нисбатан тезроқ кўпайиши ва бошқалар.

Тараққиётнинг учинчи муҳим босқичи – **юқори даражада индустрлашган жамиятнинг асосий белгилари**: а) хизмат кўрсатиш соҳасининг юксак даражада ривожланиши; б) ишчи кучининг асосий қисми

(60-70%) шу соҳада банд бўлиши; в) фаннинг бевосита ишлаб чиқарувчи кучга айланиши, фан ходимларининг ва малакали мутахассислар ролининг ошиши; г) иқтисодиётнинг ҳамма соҳаларида ва кундалик ҳаётда ахборот ва ҳисоблаш техникаларининг кенг қўлланилиши; д) товарлар ва хизматлар сифатига путур етказмасдан иқтисодий ресурсларнинг ҳамма турларини тежаш имконини берадиган янги техника ва технологияларнинг кенг қўлланилиши ва бошқалар.

Биз юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, техника ва технологиядаги ўзгаришлар жамият тараққиётида асосий ролни ўйнайди ва ташкилий, бошқарув тизимларининг, ишчи-хизматчилар таркибининг ўзгаришига, меҳнат унумдорлигининг ўсишига олиб келади. Лекин бу техник ўзгаришларга қараб бир томонлама ёндашув билан жамият тараққиёти қонунларини аниқлаб бўлмайди. Айниқса, иқтисодий тизимлар ва уларнинг тавсифини билишда ҳам техник, ҳам ижтимоий-иқтисодий ўзгаришларни биргаликда олиб, уларнинг ўзаро бир-бирига таъсирини ва шу диалектик алоқадорлик ва таъсир натижасида содир бўладиган тараққиёт қонунларини ўрганиш зарурдир.

Жамият тараққиётига, жумладан техника ва технологиянинг ривожига ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг кучли таъсирини шунда кўриш мумкинки, бир неча минг йиллаб ривожланмай ётган техника ва технология тараққиёти товар хўжалиги ва бозорнинг вужудга келиши билан гуркираб ўсиб кетди.

Техника тараққиётининг барча босқичлари – оддий кооперация, мануфактура, машиналашган, яъни индустрлашган ишлаб чиқариш, юқори даражадаги индустрлашган, ахборотлашган жамият босқичлари кейинги 250-300 йилга, яъни товар хўжалиги ривож топган даврга тўғри келади. Шунинг учун ҳам кейинги пайтда кўпгина иқтисодчилар жамият тараққиёти босқичларини иқтисодий тизимларга бўлиб ўрганадилар.

3.2. Иқтисодий тизимлар ва уларнинг турли моделлари

Ҳар бир даврда ва маконда амал қилаётган иқтисодий муносабатлар мажмуаси иқтисодиётни ташкил қилиш шакллари, хўжалик механизми ва иқтисодий муассасалар билан биргаликда иқтисодий тизимни ташкил қилади.

Иқтисодий назарияда кўпинча иқтисодий тизим тушунчасини ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиш даражаси билан боғлаб туркумлашга ҳаракат қилинади. Шу асосда дунёдаги ривожланган мамлакатлар иқтисодий тизимининг учта нусхасига киритилади: анъанавий иқтисодиёт, маъмурий буйруқбозлик иқтисодиёти ва бозор иқтисодиёти тизимлари.

Анъанавий иқтисодиёт – деярли ҳамма мамлакатлар босиб ўтган тарихий тизимдир. У ҳозирги даврда ҳам баъзи иқтисодий жиҳатдан паст ривожланган мамлакатларда мавжуд бўлиб, уларда урф-одатлар, удумларга, анъаналарга асосланган иқтисодий жараёнлар орқали амал қилади. Анъанавий иқтисодиётда натурал ёки майда товар хўжалиги ҳукмрон бўлади.

Бу ерда ишлаб чиқариш, айирбошлаш, даромадларни тақсимлаш вақти-вақти билан ўрнатиладиган урф-одатларга асосланади. Меросхўрлик ва сулола (табақа) шахсларнинг иқтисодий ролида ҳукмронлик қилади, ижтимоий-иқтисодий турғунлик аниқ ифодаланади. Техника тараққиёти ва янгиликларни жорий қилиш кескин чекланган, чунки улар кўпинча анъаналарга зид келади ва ижтимоий тузум барқарорлигига хавф туғдиради. Иқтисодий фаолиятга нисбатан диний ва маданий тартиблар бирламчи ҳисобланади.

Бу ерда шуни таъкидлаш лозимки, иқтисодиёт муаммосини ҳал қилишнинг бир хил ва умум тан олинган ечими мавжуд эмас. Ҳар хил маданият ва тарихий ўтмиш, ҳар хил урф-одат ва анъаналар, қарама-қарши мафкуравий қарашларга эга бўлган турли жамиятлар аниқ иқтисодий муаммоларни ҳал қилиш учун турли хил тартиблардан фойдаланади.

Бозор иқтисодиётига қарама-қарши тизим **маъмурий-буйруқбозлик иқтисодиёти** ҳисобланади. Бу тизим амалда барча моддий ресурсларга ижтимоий, аниқроғи, давлат мулкчилигининг ҳукмронлиги ва маъмурий органлар томонидан иқтисодий қарорларнинг марказлашган тартибда қабул қилиниши билан тавсифланади. Фойдаланадиган ресурсларнинг ҳажми, маҳсулотнинг таркиби ва тақсимланиши, ишлаб чиқаришни ташкил қилиш кабиларга тегишли барча муҳим қарорлар марказий бошқариш органлари томонидан қабул қилинади.

Иқтисодий тараққиётда муҳим босқич ҳисобланган тизим **бозор иқтисодиёти тизимидир**.

Бозор иқтисодиёти тизими асосан икки босқичга эгадир. Биринчиси эркин рақобатга асосланган классик бозор иқтисодиёти бўлиб, баъзи адабиётларда уни соф капитализм деб ҳам юритилади. Иккинчиси эса ҳозирги замон ривожланган бозор иқтисодиёти бўлиб, уни аралаш иқтисодиёт тизими деб ҳам юритилади.

Эркин рақобатга асосланган бозор иқтисодиёти ресурсларга хусусий мулкчилик, иқтисодий фаолиятда ва тадбиркорликда эркинлик, иқтисодий жараёнларни тартиблашда ва уйғунлаштиришда бозор механизмидан фойдаланиш билан тавсифланади. Бундай тизимда ҳар бир иқтисодий субъектнинг хатти-ҳаркати унинг хусусий манфаатига асосланади. Улар ўзлари қабул қилган хўжалик ечимлари ва қарорлари асосида даромадларини энг юқори даражада етказишга интиладилар. Бу алоҳида қабул қилинган қарорлар бозор тизими ёрдамида уйғунлаштирилади. Рақобат шароитида товарларнинг ишлаб чиқарилиши, ресурсларнинг таклиф қилиниши шуни билдирадики, ҳар бир маҳсулот ва ресурсларнинг кўплаб мустақил ҳаракат қилувчи харидор ва сотувчилари мавжуд бўлади. Бу ерда иқтисодий жараёнларга давлатнинг аралашуви чекланган тавсифга эга бўлади. Шу сабабли давлатнинг роли хусусий мулкни ҳимоя қилиш ва эркин бозорнинг амал қилишига қулай шароит яратувчи ҳуқуқий тартиблар ўрнатишдан иборатдир.

Ҳозирги замон бозор иқтисодиёти. Ҳозирги даврда реал ҳаётда бозор иқтисодиёти соф бозор механизми ва режали иқтисодиёт унсурларини

мужассамлаштиради. Мулкчиликнинг ҳар хил шакллари, тадбиркорликнинг турли йўналишлари мавжуд бўлади, унда режалаштириш, прогнозлаш, аҳолини ижтимоий ҳимоялаш кучаяди. Масалан, АҚШ иқтисодиёти ҳозирги даврда олдинги эркин бозор иқтисодиётдан сезиларли фарқ қилади. Бу фарқлар қуйидагиларда кўринади:

биринчидан, мулкнинг бир қисми давлат қўлида бўлиб, у иқтисодиётда фаол роль ўйнайди. Бу иқтисодиётнинг барқарорлиги ва ўсиши учун шароит яратишда, бозор тизими етарли даражада ишлаб чиқармайдиган ёки умуман етказиб бермайдиган айрим товарлар ва хизматлар билан таъминлашда, даромадлар тақсимланишини ўзгартиришда ва шу қабиларда намоён бўлади;

иккинчидан, соф капитализмдан фарқли ўлароқ, АҚШ иқтисодиётида йирик корпорациялар ва кучли касаба уюшмалари шаклидаги қудратли иқтисодий ташкилотлар мавжуд.

Бу ерда, шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, хусусий мулкчилик ва бозор тизимига суяниш, ижтимоий мулкчилик ва марказдан режалаштириш ҳар доим ҳам бир вақтда мавжуд бўлмаслиги мумкин. Масалан, собиқ миллатчи Германия иқтисодиёти авторитар капитализм деб аталган, чунки мулкчилик хусусий бўлиб қолсада, мамлакат иқтисодиёти қаттиқ назорат остига олинган ва марказдан бошқарилган. Бунинг тескараси, бозор социализми деб аталган собиқ социалистик Югославия иқтисодиётида ресурсларга ижтимоий мулкчилик хос бўлган ва бир вақтда иқтисодий фаолиятни ташкил қилиш ва бошқаришда эркин бозор асосида олиб борилган. Швеция иқтисодиётида ҳам 90% дан ортиқ хўжалик фаолияти хусусий фирмаларда тўпланган бўлсада, давлат иқтисодий барқарорликни таъминлаш ва даромадларни қайта тақсимлашда фаол қатнашади. Ҳозирги вақтда Хитой Халқ Республикасида давлатнинг марказлашган ҳолда иқтисодиётга аралашуви ва режалаштириш тизими сақланиб қолган ҳолда бозор механизмлари муваффақият билан қўлланилиб, барқарор ва тез суръатлар билан иқтисодий ўсишга эришмоқда.

3.3. Мулкчилик муносабатларининг моҳияти ва иқтисодий мазмуни. Мулк объектлари ва субъектлари

Мулкчилик муносабатлари ҳар қандай жамият иқтисодий тизимининг асосий муносабатларидан бирини ташкил қилиб, инсоният тараққиётининг маҳсули ҳисобланади.

Мулкчилик муносабатлари моддий ва маънавий неъматларни ишлаб чиқариш ҳамда жамият бойликларини ўзлаштириш жараёнларида вужудга келади.

Шундай экан, **мулкчилик муносабатлари – бу мулкка эгаллик қилиш, фойдаланиш, тасарруф этиш ва ўзлаштириш жараёнларида вужудга келадиган иқтисодий муносабатлардир.**

Мулкка эгаллик қилиш мулкнинг эгаси қўлида сақланиб туришини билдиради ва яратилган моддий бойликларни ўзлаштиришнинг ижтимоий шаклини ифодалайди. Айрим ҳолларда мулкка эгаллик қилиш унинг эгаси ихтиёрида сақланган ҳолда, ундан амалда фойдаланиш эса бошқалар қўлида

бўлади. Бунга ижарага берилган мол-мулкни мисол қилиб келтириш мумкин. Мулкдан **фойдаланиш** – бу мол-мулкнинг иқтисодий фаолиятда ишлатилиши ёки ижтимоий ҳаётда қўлланилишидир. Мол-мулкни **ўзлаштириш** юз берганда у даромад олиш учун ёки шахсий эҳтиёжни қондириш учун ишлатилишини билдиради. Мулкни **тасарруф этиш** – бу мол-мулк тақдирининг мустақил ҳал қилинишидир. У мол-мулкни сотиш, мерос қолдириш, ҳадя қилиш, ижарага бериш каби ҳолатларни эркин танлаш имконияти орқали намоён бўлади.

Мулкчилик муносабатларининг иқтисодий мазмунини унинг ажралмас жиҳатлари (эгаллик қилиш, фойдаланиш, ўзлаштириш ва тасарруф этиш) белгилаб беради, бу муносабатлар тавсифи нафақат алоҳида мулк шаклларида, балки битта мулк шакли доирасида ҳам фарқланиши мумкин.

Мулкчилик жамиятдаги ҳам ҳуқуқий, ҳам иқтисодий муносабатлар мазмунини ўзида ифодалайди. Мулкчиликнинг ҳуқуқий ва иқтисодий мазмуни ўзаро боғлиқ ва бир-бирини тақозо қилади, шу сабабли мулкчилик бир вақтда ҳам иқтисодий, ҳам ҳуқуқий категория ҳисобланади. Бу бирликда, юқорида кўрсатилганидек, ҳал қилувчи ролни мулкчиликнинг иқтисодий томони эгаллайди. Мулкчилик хўжалик ва тадбиркорлик фаолиятининг турли шакллари орқали иқтисодий жиҳатдан рўёбга чиқарилади. Агар мулк иқтисодий жиҳатдан рўёбга чиқарилмаса, яъни ўзлаштирилмаса, ишлаб чиқаришда фойдаланилмаса ёки мулк эгасига даромад келтирмаса, бунда у «ҳуқуқий» категория сифатида қолади.

Бошқа томондан, мулкчиликнинг ҳуқуқий жиҳати унинг иқтисодий томонига нисбатан фақат бўйсунувчи роль ўйнамайди. Бу шунда кўринадикки, ишлаб чиқариш воситаларига маълум ҳуқуқий эгаллик қилмасдан, ҳеч ким ишлаб чиқариш жараёнини амалга ошира олмайди, ишлаб чиқариш воситалари ва ишлаб чиқарилган маҳсулотдан фойдалана олмайди. Шу сабабли мулкчиликнинг ҳуқуқий меъёрлари (эгаллик қилиш, тасарруф қилиш, фойдаланиш ҳуқуқи) иқтисодий муносабатларнинг аниқлаштирилган кўриниши ҳисобланади.

Ҳуқуқий меъёрлар, бир томондан, айнан мулкчилик муносабатларини муҳофаза қилиш зарурати билан боғлиқ ҳолда вужудга келса, бошқа томондан, улар товар ишлаб чиқариш шароитида мулкчилик муносабатларини ривожлантиришда ғоят муҳим роль ўйнайди. Бу роль шунда кўринадикки, товар хўжалиги шароитида айрим ижтимоий қатламлар ишлаб чиқариш жараёнида қатнашмасдан, айирбошлаш муносабатларида иштирок этиб (масалан, савдо воситачилари) мулкдорга айланиш имконияти пайдо бўлади.

Шундай қилиб, мулкчиликнинг ҳуқуқий меъёрлари, биринчидан, ишлаб чиқариш воситалари ва яратилган моддий неъматларнинг муайян шахсларга (ҳуқуқий ёки жисмоний) тегишли эканлигини, иккинчидан, мулк эгаларининг қонун билан қўриқланадиган ваколатларини ва ниҳоят, учинчидан, мол-мулкни ҳимоя қилиш усулларини белгилаб беради.

Мулкчилик муносабатлари унинг объектлари ва субъектлари бўлишини шарт қилиб қўяди. **Мулкка айланган барча бойлик турлари мулкчилик**

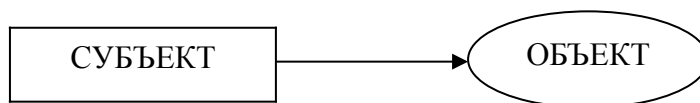
объектларидир. Мулк объекти бўлиб, инсон яратган моддий ва маънавий бойликлар, табиий бойликлар, ақлий меҳнат маҳсули, инсоннинг меҳнат қилиши қобилияти – ишчи кучи ва бошқалар ҳисобланади. Мулк объектида асосий бўғин – бу ишлаб чиқариш воситаларига эгалик қилиш ҳисобланади. Ишлаб чиқариш воситалари кимники бўлса, ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳам унга тегишли бўлади.

Реал ҳаётда ишлаб чиқариш воситаларининг умумлашиш даражаси турли хил, яъни ишлаб чиқарувчиларнинг ишлаб чиқариш воситалари билан қўшилиши турли даражада ва турли шаклларда амалга оширилади. Шунга мос равишда мулк субъектлари вужудга келади. **Мулк субъекти жамиятда маълум ижтимоий-иқтисодий мавқега эга бўлган, мулк объектини ўзлаштиришда қатнашувчилар, мулккий муносабатлар иштирокчилари бўлиб, улар жамоа, синф, табақа ёки бошқа ижтимоий гуруҳларга бирлашган бўлади.** Айрим кишилар, оилалар ва давлат ҳам мулкчилик субъекти сифатида майдонга чиқиши мумкин.

Мулк объектлари ва субъектлари ёрдамида мулкчилик муносабатлари ва ҳуқуқларини янада яққолроқ тушуниш мумкин. **Мулкчилик муносабатлари – бу мулк объектини ўзлаштириш бўйича мулк субъектлари ўртасидаги иқтисодий муносабатдир.** Бу қондани қуйидаги тасвир орқали ифодалаш мумкин:

Мулкчилик ҳуқуқлари эса мулк субъектининг мулк объектига нисбатан муносабатидир, яъни ундан фойдаланиш ва назорат қилиш юзасидан келиб чиқувчи ҳуқуқлар мажмуидир:

Мулк субъектлари кўп даражали бўлиб, шу субъектлардан биронтаси ўзини мулк эгаси сифатида юзага чиқара олмаса, унда мулкчилик муносабатлари расмий ва юзаки тус олади.

3.4. Мулкчиликнинг турли шакллари ва уларнинг иқтисодий мазмуни

Жамият ривожининг ҳозирги босқичида мулкчилик муносабатлари ўз ичига давлат мулкани, ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш ва матлубот соҳаларидаги жамоа мулканинг хилма-хил турларини, ижтимоий ташкилотлар мулкани, уй хўжалиги ва шахсий томорқа хўжалиги ҳамда яқка тартибдаги меҳнат фаолияти билан боғлиқ бўлган меҳнаткашларнинг шахсий

мулкени, ташқи иқтисодий муносабатлар соҳасидаги аралаш мулк шакллари ва хусусий мулкларни олади.

Шу сабабли «Ўзбекистон Республикасининг мулкчилик тўғрисида»ги қонунида турли-туман мулклар қуйидаги мулк шаклларига киритилади: давлат мулки, жамоа мулки, хусусий мулк, шахсий мулк, аралаш мулк (3.3-чизма).

3.3-чизма

Мулкчилик шакллари таснифланиши

Мулкчилик турли шакллари таснифланиши мавжуд бўлиши ва уларнинг иқтисодий мезони, аввало, ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиши ва ишлаб чиқаришнинг умумлашуви даражаси билан боғлиқ. Шу билан бирга мулкчилик шакллари ишлаб чиқарувчи кучларнинг ҳолати, ижтимоий меҳнат тақсимооти ва ташкилий-иқтисодий муносабатларининг етуқлик даражаси билан мос келиши зарур.

Давлат мулки – эгаллик қилиш, фойдаланиш ва тасарруф қилиш давлат ихтиёрида бўлган мулк объектларидан иборат. Давлат мулки асосан икки йўл билан ҳосил бўлади:

1) хусусий мол-мулкнинг миллийлаштирилиб, давлатнинг ихтиёрига ўтказилиши;

2) давлат маблағлари ҳисобидан корхоналар қуриш, давлатга қаршли корхона ва ташкилотларда инвестицияларни амалга ошириш.

Давлат мулки ҳақиқатда ҳам халққа қаршли бўлган, бўлинмайдиган ёки умумий ресурслардан фойдаланиш учун жуда мосдир. Бунга мисол қилиб такрор ишлаб чиқариб бўлинмайдиган табиий ресурсларни, йирик иншоотлар

ва транспорт воситалари, йўллар каби иқтисодий тузилманинг каттагина қисмини кўрсатиш мумкин.

Ўзбекистонда Фуқаролик Кодексига мувофиқ давлат мулки Республика мулкидан ва маъмурий-худудий (муниципал) тузилмалар мулкидан иборат бўлади. Ер, ер ости бойликлари, сув, ҳаво бўшлиғи, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳамда бошқа табиий ресурслар, республика ҳокимияти ва бошқаруви тузилмалари мол-мулки, давлатга қарашли маданий ва тарихий бойликлар, бюджет маблағлари, олтин захираси, валюта фонди ва бошқа давлат фондлари республика мулки ҳисобланади.

Маъмурий-худудий (муниципал) тузилмалар мулкида давлат ҳокимияти маҳаллий органлари мол-мулки, маҳаллий бюджет маблағлари, муниципал уй-жой фонди ва коммунал хўжалиги корхоналари ва бошқа мулкий мажмуалар, халқ таълими, маданият, соғлиқни сақлаш муассасалари кабилар мол-мулки бўлади.

Жамоа мулки – муайян мақсад йўлида жамоага бирлашган кишилар томонидан моддий ва маънавий бойликларни ҳамжиҳатлик билан ўзлаштиришни билдиради. Жамоа мулки давлат мулкини корхона жамоаси сотиб олиши, бадал тўлаб корхона қуриши, акция чиқариб, уларни сотиш каби йўллар орқали пайдо бўлди. Жамоа мулкининг муҳим хусусияти шундаки, ишлаб чиқариш воситалари ва меҳнат маҳсулига айрим шахслар эмас, балки маълум гуруҳ, кишилар эгалик қилади.

Жамоа мулкига кооперативларнинг, ижара ва жамоа корхоналарининг, акциядорлар жамиятлари, хўжалик жамиятлари ва ширкатларининг, жамоа ташкилотлари ва диний ташкилотларнинг мулки киради.

Шахсий мулк – бу фуқаролар мулки бўлиб, уларнинг шахсий ёки оилавий эҳтиёжини қондиришга хизмат қилади. Бу мулк шакли асосан шахснинг ёки унинг оила аъзоларининг меҳнати асосида кўпаяди ва ривож топади.

Фуқаронинг шахсий мулки асосан уларнинг ижтимоий ишлаб чиқаришда иштирокидан, ўз хўжалигини юритишдан тушган меҳнат даромадлари ҳисобига вужудга келади ва кўпаяди. Бозор иқтисодиёти шароитида шахсий мулк акциядан олинadиган дивиденд, банк фоизлари, хусусий соҳибкорлик даромади каби янги манбаларга асосланади.

Шахсий мулк объектлари – бу турар жойлар, боғ-ҳовли ва уйлар, транспорт воситалари, пул жамғармалари, уй-рўзғор ва шахсий истеъмол буюмлари, яқка тартибда ва бошқа хўжалик фаолияти учун керакли ишлаб чиқариш воситалари, уларда ҳосил қилинган маҳсулот ва бошқалар бўлиши мумкин. «Ўзбекистон Республикасида мулкчилик тўғрисида»ги қонунда кўрсатилганидек, савдо, умумий овқатланиш, маиший хизмат соҳасидаги, иқтисодиётнинг бошқа тармоқларидаги кичик корхоналар фуқаро ва унинг оила аъзоларининг мулки бўлиши мумкин. Шахсий мулк объектлари эҳтиёжларини қондириш доирасидан чиқиб, даромад топиш йўлида ишлатилиши мумкин.

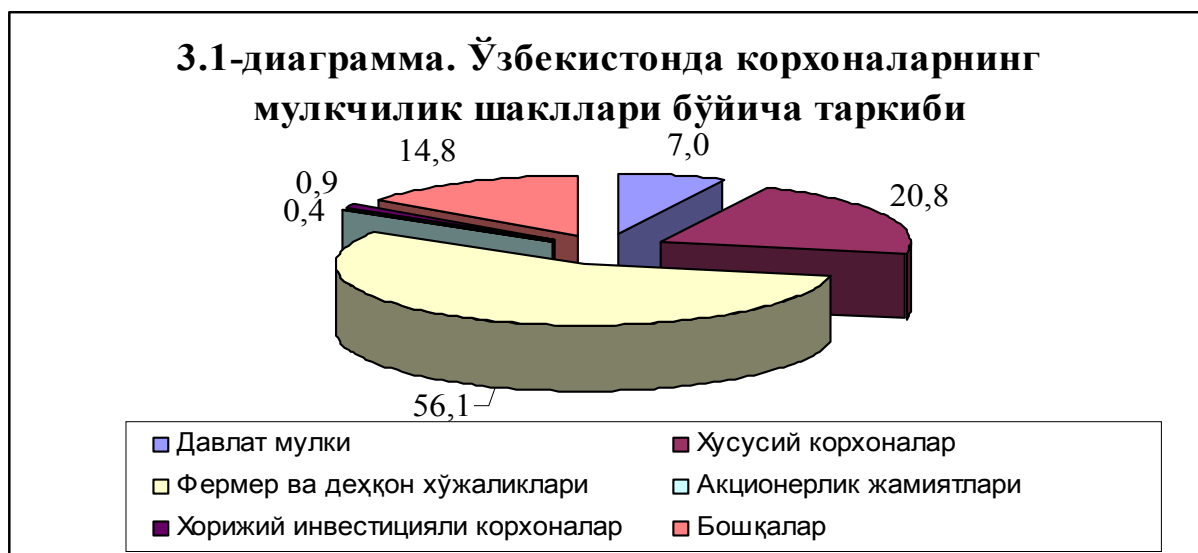
Хусусий мулк – айрим соҳибкорларга қарашли бўлиб, ёлланма меҳнатга асосланган ҳолда фойдаланadиган мулкдир.

Ўзбекистон Республикасининг мулкчилик тўғрисидаги қонунида (7-модда), хусусий мулк ўз мол-мулкига хусусий эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш ҳуқуқидан иборатдир деб кўрсатилган. Шу билан бирга хусусий мулк бўлган мол-мулкнинг миқдори ва қиймати чекланмаслиги таъкидланади.

Хусусий мулк ҳам, бошқа ҳар қандай мулк шакллари каби, ўзининг ижобий ва салбий томонларига эга. У, сўзсиз, ташаббускорлик ва тадбиркорликни, меҳнатга масъулиятлилик муносабатларини рағбатлантиради. Шу билан бирга, товар ишлаб чиқариш шароитида у хуфёна даромад орттиришга интилиш ҳиссини туғдиради. Мулкчиликнинг бу шаклини тан олиш иқтисодиётда уни қўллаш фойдали бўлган бўғинларни аниқлаш, уни тартибга солишнинг молиявий ва ҳуқуқий механизмларини шакллантиришни тақозо қилади. Лекин хусусий мулкчиликни бундай тан олиш уни мутлақлаштириш билан умуман боғлиқ эмас. Бу мулк сотиб олинган ишлаб чиқариш воситалари асосида мустақил хўжалик юритиш ёки давлат корхоналари, кооператив фирмалар, магазин, ошхона ва шу кабиларни сотиб олиш орқали вужудга келиши мумкин.

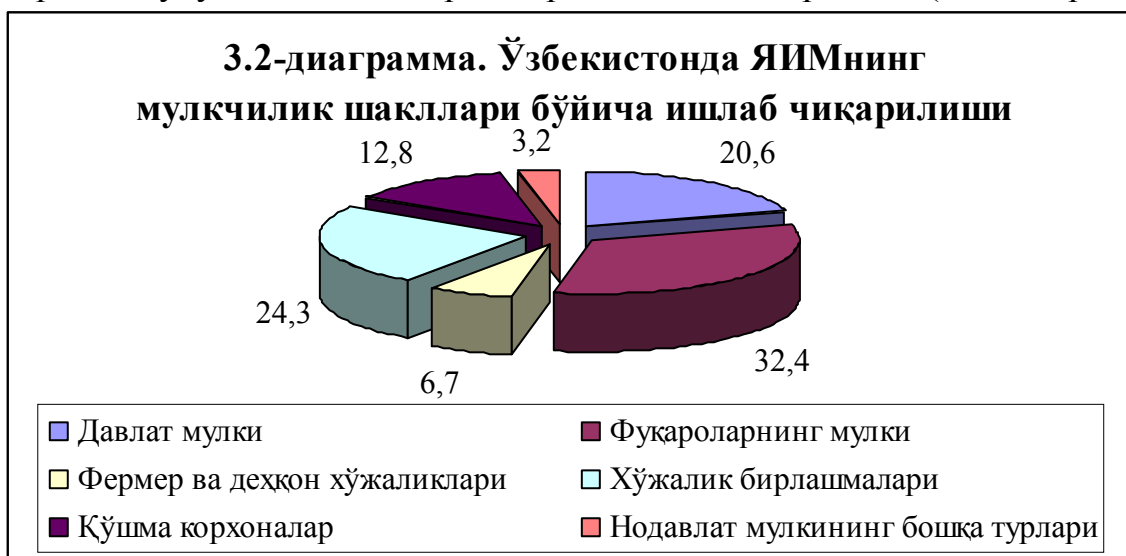
Турли шаклдаги мулкларнинг бирикиб кетиши натижасида аралаш мулк пайдо бўлади. Бу мулк алоҳида олинган объектнинг турли мулкдорлар иштирокида ўзлаштирилишини билдиради.

Ўзбекистонда мулкчиликнинг турли-туман шакллари ривожланиб бормоқда. Жумладан, бу жараёни 2009 йилнинг 1 январь ҳолатига мамлакатимизда рўйхатга олинган корхоналарнинг мулкчилик шакллари бўйича таркиби орқали ҳам кузатиш мумкин (3.1-диаграмма).

Диаграммадан кўринадикки, мамлакатимизда рўйхатга олинган жами корхоналарнинг 7,0 фоизини давлат мулкидаги корхоналар, 93,0 фоизини мулкчиликнинг нодавлат шаклидаги корхоналар, шундан, 56,1 фоизи – фермер ва деҳқон хўжаликлари, 20,8 фоизи – хусусий корхоналар, 0,9 фоизи – хорижий капитал иштирокидаги корхоналар, 0,4 фоизи – акциядорлик жамиятлари ташкил этган.

Шунингдек, мамлакат ялпи ички маҳсулоти таркибида нодавлат секторининг улуши ҳам сезиларли даражада ошиб бормокда (3.2-диаграмма).

Диаграммадан кўринадикки, 2008 йилда ЯИМнинг 20,6 фоизи давлат мулкига асосланган корхоналарда яратилган бўлса, 79,4 фоизи нодавлат мулкига асосланган корхоналарда яратилган. Жумладан, 32,4% - фуқаролар мулки, 24,3% - хўжалик бирлашмалари, 12,8% - қўшма корхоналар, 6,7% - фермер ва деҳқон хўжаликлари, 3,2% - нодавлат мулкининг бошқа кўринишларида яратилган.

3.5. Ўзбекистонда мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш мақсади, йўллари ва усуллари

Бозор муносабатларига ўтишнинг асосий шарти кўп укладли иқтисодиётни ва рақобат муҳитини шакллантириш учун шарт-шароитини вужудга келтиришдан иборат. Бунда асосийси мулкчилик масаласини ҳал қилишдир. Шу сабабли республикамиз Президенти И.А. Каримов мулкчилик масаласини ҳал қилишни «...бозорни вужудга келтиришга қаратилган бутун тадбирлар тизимининг тамал тоши бўлиб хизмат қилади»¹ деб алоҳида таъкидлаб кўрсатади. Узоқ йиллар мобайнида республикамиз иқтисодиётида умумхалқ мулки деб аталган, аслида эса давлатлаштирилган мулк тўлиқ ҳукмронлик қилиб келди. Назария ва амалиётда умумхалқ мулки деб ҳисобланган мулк субъекти сифатида давлатнинг чиқиши жамият аъзолари ўртасида бу мулкка «ҳеч кимники», «давлатники», «бировнинг мулки» деб қарашларининг шаклланишига олиб келди.

Бозор иқтисодиётини вужудга келтириш вазифаси ўтиш даврида мулкчиликда давлат секторининг салмоғи анча юқори бўлган мамлакатларда бу мулкнинг маълум қисмини давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришни тақозо қилади. Шунга кўра, Ўзбекистонда ҳам мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришга муҳим аҳамият касб

¹ Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т.3., - Т.: Ўзбекистон, 1996, 202-б.

этувчи жараён сифатида қаралиб, «Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида»ги Қонунида (1991 йил 19 ноябрь) қуйидагича таъриф берилади:

Давлат тасарруфидан чиқариш – давлат корхоналарини ва ташкилотларини жамоа, ижара корхоналарига, акцияли жамиятларга, масъулияти чекланган жамиятларга, давлатга қарашли мулк бўлмайдиган бошқа корхоналар ва ташкилотларга айлантиришдир.

Хусусийлаштириш – фуқароларнинг ва давлатга тааллуқли бўлмаган юридик шахсларнинг давлат мулки объектларини ёки давлат акцияли жамиятларининг акцияларини давлатдан сотиб олишидир¹.

Бундан кўринадики, мулкни давлат тасарруфидан чиқариш хусусийлаштиришга қараганда анча кенг тушунча. **Хусусийлаштириш** - давлат мулкига эгалик ҳуқуқининг давлатдан хусусий шахсларга ўтишидир. **Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш** хусусийлаштиришдан ташқари, бу мулк ҳисобидан бошқа нодавлат мулк шакллариининг вужудга келтиришни ҳам кўзда тутди. У бир қатор йўллар билан амалга оширилади: давлат корхоналарини акциядорлик жамиятига айлантириш, давлат корхонасини сотиб, уни жамоа мулкига айлантириш; мулкни қийматга қараб чиқарилган чеклар (ваучер) бўйича фуқароларга бепул бериш; мулкни айрим тадбиркор ва иш бошқарувчиларга сотиш; айрим давлат корхоналарини чет эл фирма ва фуқароларига сотиш ёки қарз ҳисобига бериш; давлат мол-мулкни аукционларда ким ошди савдоси орқали сотиш ва ҳ.к.

Хусусийлаштиришнинг усуллари ҳам турли-туман бўлиб, уларни 3 гуруҳга ажратиш мумкин: 1) давлат мулкни бепул бўлиб бериш орқали хусусийлаштириш; 2) давлат мулкни сотиш орқали хусусийлаштириш; 3) давлат мулкни бепул бўлиб бериш ҳамда сотишни уйғунлаштириш орқали хусусийлаштириш (3.4-чизма).

Ўзбекистонда иқтисодий ислохотларнинг дастлабки палласидаёқ мулкчиликнинг ҳамма шакллари тенг ҳуқуқли эканлиги конституцион тарзда эътироф этилди ва давлат мулки монополизмини тугатиш ҳамда бу мулкни хусусийлаштириш ҳисобига кўп укладли иқтисодиётни реал шакллантириш вазифаси қўйилди. Аввало мулкчиликнинг турли хил шакллари қарор топиши учун тенг ҳуқуқий меъёрлар ва амал қилиш механизмлари яратилди.²

Ўзбекистонда мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришга ёндашувнинг муҳим хусусияти – уни махсус дастурлар асосида босқичма-босқич амалга оширишдан иборат. 1992-1993 йиллар хусусийлаштиришнинг **биринчи босқичини** ўз ичига олиб, бу босқичда хусусийлаштириш жараёни умумий уй-жой фондини, савдо, маҳаллий саноат, хизмат кўрсатиш корхоналарини ҳамда қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш тизимини қамраб олди (3.5-чизма).

3.4-чизма

¹ Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида/Ўзбекистон Республикаси: қонунлар ва фармонлар. – Т.: Ўзбекистон, 1992, 65-б.

² Иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш чора-тадбирлари (1994 йил 21 январь) ва мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш жараёнини янада ривожлантиришнинг устувор йўналишлари тўғрисидаги (1994 йил 16 март) фармонлар.

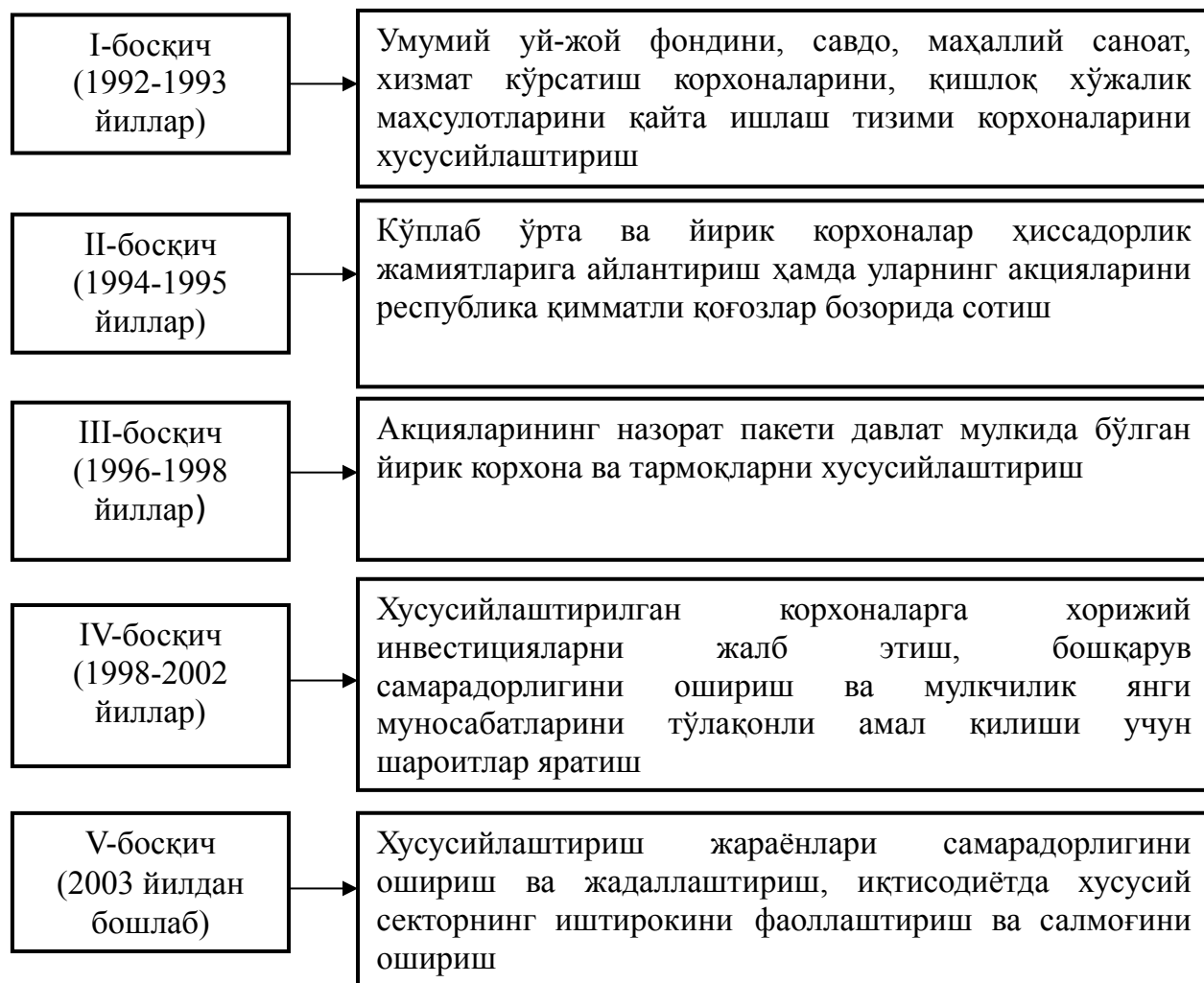
Давлат мулкани хусусийлаштиришнинг усуллари

Енгил, маҳаллий саноатга, транспорт ва қурилишга, бошқа тармоқларга қаршли айрим ўрта ва йирик корхоналар кейинчалик сотиб олиниш ҳуқуқи билан кўпроқ ижара корхоналарига, жамоа корхоналарига, ёпиқ турдаги акциядорлик жамиятларига айлантирилди. Акцияларнинг назорат пакети давлат ихтиёрида сақлаб қолинди.

Хусусийлаштиришнинг биринчи босқичида давлат иқтисодий жиҳатдан самарасиз бўлган, бироқ бутун мамлакатнинг иқтисодий тараққиётида муҳим роль ўйнайдиган айрим секторларни, айрим корхоналарни сақлаб туришни ва маблағ билан таъминлаш вазифаларини ўз зиммасига олди.

Ўзбекистонда мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш жараёнини амалга ошириш босқичлари

Иқтисодий ислохотларни амалга оширишнинг биринчи босқичи натижасида кичик хусусийлаштириш амалда тугалланди, давлат мулкни бошқариш ва уни мулкчиликнинг бошқа шакллариغا айлантириш учун керак бўлган муассасалар тизими вужудга келтирилди.

Савдо, аҳолига маиший хизмат кўрсатиш, маҳаллий саноат корхоналари хусусий ва жамоа мулки қилиб берилди. Натижада 1997 йилда савдо-сотик ҳажми ва умумий овқатланиш ялпи маҳсулотининг 95 фоиздан ортиқроғи давлатга қарашли бўлмаган секторга тўғри келди. Уй жойларни хусусийлаштириш жараёнида илгари давлат ихтиёрида бўлган бир миллиондан ортиқ квартира ёки давлат уй-жой фондининг 95 фоиздан ортиқроғи фуқароларнинг хусусий мулки бўлиб қолди.

Давлат ижтимоий дастурида белгилаб берилган **иккинчи босқич** 1994-1995 йилларга тўғри келди. Бу босқичда кўплаб ўрта ва йирик корхоналар акциядорлик жамиятларига айлантирилди ҳамда уларнинг акциялари республика қимматли қоғозлар бозорининг асосини ташкил этди. Давлат мулки акциядорликка айлантирилиши билан бир қаторда кичик хусусий бизнес корхоналарини ташкил қилиш жадаллаштирилди.

Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришнинг бу босқичида очик турдаги акциядорлик жамиятларини вужудга келтириш, давлат мулкани танлов асосида ҳамда ким ошди савдосида сотиш амалиётга жорий қилинди. Кўчмас мулк ва қимматли қоғозлар бозорининг янги муассасалари барпо этилди.

Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришдан келадиган самара икки ёқлама тавсифга эга. Бир томондан, у аҳолининг бўш турган маблағларини ўзига жалб қилиб, уларнинг бозорга тазйиқини пасайтиради. Иккинчи томондан, янги маблағларни ишлаб чиқаришга жалб этиш ва товар ишлаб чиқарувчилар ўртасида рақобатни юзага келтириш учун шароит яратади. Бу ерда шуни таъкидлаш лозимки, хусусийлаштириш иқтисодиётнинг давлатга қарашли бўлмаган секторини шакллантиришнинг ягона йўли эмас. Ташаббускорлик асосида якка тартибдаги хусусий мулкчиликка асосланган, шунингдек, турли хил кооперативлар, ширкатлар, масъулияти чекланган жамиятлар кўринишидаги кичик ва ўрта корхоналарни ташкил қилиш – иккинчи қудратли жараён ҳисобланади.

Республика иқтисодиёти 1996 йилдан бошлаб мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришнинг *учинчи босқичига* кирди. Бу босқич даврида (1996-1998 йиллар) хусусийлаштирилмайдиган объектлар рўйхатига кирмаган барча объект ва корхоналар (жами 3146 та) давлат тасарруфидан чиқарилди.

Хусусийлаштириш жараёнларининг *тўртинчи босқичи* (1998-2003 йиллар)нинг асосий вазифалари сифатида давлат бюджетига хусусийлаштиришдан тушган маблағларни йўналтириш, хусусийлаштирилган корхоналарга хорижий инвестицияларни жалб этиш, бошқарув самарадорлигини ошириш ва мулкчилик янги муносабатларини тўлақонли амал қилиши учун шароитлар яратиш тадбирларини амалга ошириш белгиланди. Мамлакатимиздаги давлат корхоналарини хусусийлаштиришнинг 1995-2003 йиллардаги асосий натижаларини 3.6-жадвал орқали кузатиш мумкин.

3.6-жадвал

Ўзбекистонда 1995-2003 йилларда давлат корхоналарини хусусийлаштиришнинг асосий кўрсаткичлари

Кўрсаткичлар	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Хусусийлаштирилган корхоналар сони, бирлик	8537	1915	1231	451	448	374	1449	1912	1519
Хусусийлаштириш натижасида ташкил этилган нодавлат мулкидаги корхоналар сони	8537	1915	899	266	373	372	1238	1800	1452
Акциядорлик жамиятлари	1026	1257	456	110	141	152	227	223	75
Хусусий корхоналар	6036	420	260	103	156	103	827	1252	981
Бошқа шаклдаги корхоналар	1475	238	183	53	76	117	184	325	396
Хусусийлаштиришдан тушган маблағ, млрд. сўм	2,4	5,3	4,4	8,9	9,1	14,3	23,2	43,6	56,1

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари.

Жадвалдан кўринадики, таҳлил қилинаётган давр мобайнида 17836 та давлат объекти хусусийлаштирилиб, улар асосида 16852 та нодавлат мулкидаги корхоналар ташкил этилган. Жумладан, ушбу корхоналарнинг 3667 таси (21,8%) акциядорлик жамиятлари, 10138 таси (60,2%) хусусий корхоналар, 3047 таси (18,1%) бошқа шаклдаги корхоналардан иборат. Бу даврда хусусийлаштиришдан тушган маблағлар ҳажми 167,3 млрд. сўмни ташкил этган.

Ўзбекистонда давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш жараёнларининг ҳозирги – *бешинчи босқичи* Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2003 йил 24 январдаги «Ўзбекистон иқтисодиётида хусусий секторнинг улуши ва аҳамиятини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармони билан боғлиқ. Мазкур Фармон асосида иқтисодий ночор корхоналарни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш жараёнини жадаллаштириш, шунингдек, мазкур корхоналарни модернизациялаш ва барқарор ривожлантириш учун тўғридан-тўғри инвестицияларни жалб этиш мақсадида хусусийлаштирилган объектларга нарх белгилашнинг самарали механизми жорий этилди. Хусусан, хусусийлаштирилган корхоналар давлат активларининг бошланғич нархларини секин-аста пасайтириб бориш ҳамда давлат, иқтисодий ночор корхоналарни ва паст ликвидли объектларни ноль даражадаги харид қиймати бўйича танлов асосида инвестиция мажбуриятларини қабул қилиш шарти билан инвесторларга сотиш тартиблари тасдиқланди¹.

Мамлакатимизда ҳозирда ҳам хусусийлаштириш жараёнлари босқичма-босқич давом эттирилмоқда. Маълумотларнинг кўрсатишича, 2004-2008 йиллар давомида 3904 та давлат объекти хусусийлаштирилиб, бунинг натижасида тушган маблағларнинг жами ҳажми 471,1 млрд. сўмни ташкил этган (3.7-жадвал).

3.7-жадвал

Ўзбекистонда 2004-2008 йилларда давлат объектларининг хусусийлаштирилиши

Йиллар	Хусусийлаштирилган объектлар сони	Хусусийлаштиришдан тушган пул маблағлари, млрд. сўм
2004	1228	78,4
2005	980	80,5
2006	673	70,5
2007	631	111,1
2008	392	130,6

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари.

Республикада хусусийлаштиришнинг манзилли йўналтирилганлиги унинг навбатдаги хусусиятидир. Бу аҳолининг барча қатламларига мазкур жараёнда аниқроқ ва натижалироқ қатнашиши имконини беради. Хусусийлаштиришнинг адресли йўналтирилганлиги уй-жойларнинг ўз

¹ Валижонов А.Р. Особенности современного этапа разгосударствления и приватизации. – Восемнадцатые Международные Плехановские чтения «Реформирование и модернизация национальной экономики – стратегический курс на демократизацию и обновление общества»: Тезисы докладов профессорско-преподавательского состава и специалистов-практиков (26 марта 2005г). Выездная сессия в г.Ташкенте. – М.: изд-во РЭА, 2005, с.22-23.

эгаларига имтиёзли ёки бепул берилишида, аҳолининг кўпроқ муҳтож ва заиф катламларини қўллаб-қувватлашнинг турли хил дастурлари бюджет маблағлари ҳисобига қопланишида, қишлоқ аҳолиси ўз ёрдамчи хўжалиги учун чек ерлар олиши кабиларда ифодаланади.

Ўзбекистонда хусусийлаштиришнинг тўловлиги унинг навбатдаги муҳим хусусиятидир. Пулни тўлаш орқали давлат тасарруфидаги корхона ва объектларни хусусийлаштиришда мулкни бепул тақсимлаш билан боғлиқ салбий ҳолатлар бартараф этилиши билан бирга қатор муаммоларни ҳал қилиш имконияти яратилади. Булардан асосийси аввало тадбиркорликни, хусусийлаштирилган корхоналарни давлат томонидан қўллаб-қувватлашнинг молиявий манбалари пайдо бўлади, бозор инфратузилмасини барпо этиш учун ресурслар вужудга келади ва аҳолини ижтимоий муҳофазалаш дастурини рўёбга чиқариш учун маблағлар жамланади.

Давлат мол-мулкни янги мулкдорларга сотиш йўли орқали уларни мулкчиликнинг бошқа шакллариغا айлантирилиши билан бирга хусусийлаштиришдан олинadиган маблағлар шу корхонанинг ўзини қўллаб-қувватлашга, янги рақобатлашувчи корхоналар барпо этишга ҳам сарфланади.

Навбатдаги муҳим хусусият – республикада мулкни давлат тасарруфидан чиқариш чоғида аҳоли учун кучли ижтимоий кафолатлар яратилди ва таъминланди. Ижтимоий кафолатлар бир бутун имтиёзлар тизими орқали яратилди. Булар хусусийлаштирилаётган корхона меҳнат жамоасига акцияларни имтиёзли шартлар билан сотиш, янги мулкдорга эскирган асосий фондлар ҳамда ижтимоий инфратузилма объектларини бепул топшириш, давлат корхоналарининг мол-мулки, фермалар, боғлар ва шу кабиларни имтиёзли шартлар асосида хусусийлаштириш ҳамда солиқ тўлашда айрим имтиёзлар бериш кабилардир.

Республикада давлат мулкни хусусийлаштиришнинг ўзига хос бошқа жиҳатлари Президентимиз И.А.Каримов томонидан баён қилинган иқтисодий ислоҳотларни амалга оширишнинг асосий қоидаларидан келиб чиқади. Булар қуйидагилар:

а) давлат мулкни хусусийлаштириш республикада амалга оширилаётган ислоҳотларнинг ички мантиқига бўйсиндирилади ва уларнинг асосини ташкил қилади;

б) мулкни хусусийлаштириш жараёни давлат томонидан бошқарилади;

в) хусусийлаштиришни ҳукуқий-меъёрий жиҳатдан таъминлашда қонунларга риоя этилади.

Шунингдек, Президентимиз ўзининг 2007 йил яқунларига бағишланган маърузасида ўтган йилда давлат мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш соҳасидаги ёндашувлар тубдан қайта кўриб чиқилгани, корхоналар капиталида давлат иштирокини кескин камайитириш бўйича қарорлар қабул қилинганини алоҳида таъкидлаб ўтди.

Айни вақтда давлат мулкни баҳолаш ва кейинчалик хусусий мулк сифатида сотишни тартибга соладиган меъёрий базани эркинлаштириш юзасидан ишлар олиб борилаётгани, давлат мулкни инвестиция киритиш ва

бошқа мажбуриятлар асосида сотиш учун хорижий ва мамлакатимиз инвесторлари билан тузилган шартномаларнинг умумий қиймати 3-4 баробар кўпайиб, 310 миллион доллар ҳамда 57 миллиард сўмни ташкил этгани, жами тушумларнинг 65 фоиздан ортиғи хусусийлаштирилаётган корхоналарни модернизация қилиш ва техник қайта жиҳозлашга йўналтирилганлиги қайд этилди.

«Давлат объектларини хусусийлаштиришда биз учун энг асосий тамойил, – деб таъкидлади Президентимиз, – бу ишнинг кўзини биладиган, омилкор мулкдорларни жалб этиш, корхоналарни ҳақиқий эгасига, хусусийлаштирилган завод ёки фабрикани модернизация қилиш, техник ва технологик қайта жиҳозлаш, жаҳон бозорида рақобатга бардошли маҳсулот ишлаб чиқаришни ташкил этишга қодир бўлган моҳир менежерларга топшириш керак.

...Шундай натижага эришишимиз керакки, бизнинг пировард мақсадимиз амалга ошсин – барча корхоналарни ўз иши учун қайғурадиган ҳақиқий мулкдорлар, ҳақиқий мулк эгалари бошқарсин»¹.

Республикаимизда хусусийлаштириш бўйича қўйилган вазифа, давлат сектори бозор шароитида ҳам сезиларли роль ўйнаши инкор қилмайди. Чунки иқтисодиётнинг давлат корхоналари сақланиб қолиши керак бўлган соҳалар ҳам мавжуд. Бундай корхоналар учун уларнинг бозор шароитларига таркибан мослашувига имкон берадиган хўжалик юритиш механизмини ишлаб чиқиш талаб қилинади.

Президентимизнинг «Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари» номли асарларида таъкидланишича, маҳаллий органлар ва тармоқ тузилмалари раҳбарлари томонидан сифатсиз маҳсулотни ишлаб чиқариш, эскирган техника ва технология асосида зарар кўриб ишлаётган корхоналарни сақлаб қолиш учун уринишларига мутлақо йўл қўйиб бўлмайди. Бундай корхоналар сони бугунги кунда 200 тадан ошиб, уларнинг аксарияти енгил ва озиқ-овқат саноати соҳасида сақланиб қолмоқда. Ҳолбуки, бу соҳаларда тез ўзгарувчан бозор талаби техника ва технологияни узоғи билан 5-7 йилда, ривожланган мамлакатларда эса бундан ҳам қисқа муддатларда ўзгартиришни талаб этади. Бундай вазиятни мазкур корхоналарни банкрот деб эълон қилиш йўли билан тубдан ўзгартириш даркор².

Бу борада Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 18-ноябрдаги ПФ-4053 сонли «Иқтисодиёт реал сектори корхоналарининг молиявий барқарорлигини янада ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармонида кўзда тутилган иқтисодий ночор корхоналарни молиявий

¹ Инсон манфаатлари устуворлигини таъминлаш – барча ислохот ва ўзгаришларимизнинг бош мақсадидир. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримовнинг 2007 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2008 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси // Халқ сўзи, 2008 йил 9 февраль.

² Қаралсин: Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Т.: Ўзбекистон, 2009, 40-41-б.

соғломлаштириш, модернизациялаш, техник ва технологик жиҳатдан янгилаш жараёнига тижорат банкларининг маблағларини кенгроқ жалб қилишни йўлга қўйиш тадбирлари муҳим ҳисобланади.

Қарорда Республика Комиссиясининг қарори асосида банкрот корхоналарни тижорат банкларига сотиш ёки тўғридан-тўғри балансига беришнинг 3 та механизми кўзда тутилган:

1) банкрот корхона кредиторлик қарзи таркибининг 70% ва ундан ортиқ қисмини банк кредитлари ташкил этса, у ҳолда корхонани тижорат банклари балансига бериш;

2) банкрот корхонани аукцион савдолари орқали энг юқори нархни таклиф қилган ва тегишли мажбуриятни ўз зиммасига олган тижорат банкларига сотиш;

3) банкрот корхонани танлов савдолари орқали тижорат банкларига «ноль» қийматда инвестицион мажбурият шарти билан сотиш.

Ушбу тадбирлар мамлакатимиздаги банкрот корхоналарни таркибий қайта тузиш ҳамда янги хўжалик фаолиятини йўлга қўйиш жараёнларини сезиларли даражада тезлаштиради¹.

Хулосалар:

1. Жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиёти бир хилда ва текис кечмай, уни турли босқичларга ажратиш мумкин. Мазкур босқичларни билишда тарихий-формацион, маданийлашиш (цивилизация) даражаси, техника ва технологик тараққиёт даражаси, иқтисодий тизимларнинг ўзгариши каби жиҳатлар бўйича ёндашувлар мавжуд.

2. Иқтисодий тизим ҳар бир даврда ва маконда амал қилаётган иқтисодий муносабатлар – иқтисодиётни ташкил қилиш шакллари, хўжалик механизми ва иқтисодий муассасалар мажмуасини ўз ичига олади. Иқтисодиёт назариясида кўпинча иқтисодий тизим тушунчасини ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиш даражаси билан боғлаб, шу асосда дунёдаги мамлакатлар иқтисодиёти анъанавий иқтисодиёт, маъмурий-буйруқбозлик иқтисодиёти ва бозор иқтисодиёти тизимларига ажратилади.

3. Мулкчилик муносабатлари – шахсий, жамоа ва давлат манфаатларини ўзида ифода этиб, ишлаб чиқариш омиллари ва натижаларидан фойдаланиш борасида кишилар, жамоалар, тармоқлар, ҳудудлар ва давлат ўртасидаги муносабатлар мажмуасидир.

4. Мулкчилик муносабатларининг иқтисодий мазмуни моддий ва маънавий неъматларни ўзлаштириш борасидаги иқтисодий муносабатларни ўзида акс этади. Агар мулкчиликнинг иқтисодий мазмуни у ёки бу объектни ўзлаштириш ва фойдаланиш борасида субъектлар ўртасидаги

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримовнинг «Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни баргараф этишнинг йўллари ва чоралари» номли асарини ўрганиш бўйича ўқув қўлланма. – Т.: Иқтисодиёт, 2009, 85-б.

муносабатларни билдирса, мулкчиликнинг ҳуқуқий мазмуни субъектнинг объектга нисбатан бўлган муносабатини акс эттиради.

5. Мулкни давлат тасарруфдан чиқариш ва хусусийлаштириш – корхоналар устав фондида давлат улушининг қисқариши, уларнинг инвестицион жозибадорлигини ошириш ва хорижий инвесторларни хусусийлаштириш жараёнига жалб этишни кенгайтиришга қаратилган комплекс дастурдан иборат жараёндир.

Асосий таянч тушунчалар:

Ишлаб чиқариш усули – ишлаб чиқарувчи кучлар ва ишлаб чиқариш муносабатлари бирлиги ҳамда ўзаро таъсири.

Ишлаб чиқарувчи кучлар – ижтимоий ишлаб чиқариш жараёнида кишилар билан табиат ўртасидаги боғланишни амалга оширувчи шахсий ва техник-буюмлашган унсурлар тизими (ишчи кучи ва ишлаб чиқариш воситалари).

Ижтимоий-иқтисодий муносабатлар – ҳаётий неъматларни ишлаб чиқариш, тақсимлаш, айирбошлаш ва исътемом қилиш жараёнида кишилар ўртасида вужудга келадиган муносабатлар.

Ижтимоий-иқтисодий формация – ишлаб чиқариш усули билан жамият устқурмаси мажмуи.

Ишлаб чиқаришнинг технологик усули – меҳнат воситалари, материаллар, технология, энергия, ахборотлар ва ишлаб чиқаришни ташкил этиш мажмуи.

Оддий кооперация – бир хил ишни ёки хизмат вазифасини бажарувчи ходимларнинг энг оддий шаклидаги уюшмаси.

Мануфактура – меҳнат тақсимотига асосланган, лекин машина ҳали мавжуд бўлмаган шароитдаги кооперация.

Йирик машиналашган ишлаб чиқариш – меҳнат тақсимоти ҳамда машинали меҳнатга асосланган кооперация.

Иқтисодий тизим – мавжуд иқтисодий муносабатлар мажмуасининг иқтисодиётни ташкил қилиш шакллари, хўжалик механизми ва иқтисодий муассасалар билан биргаликдаги тизими.

Мулкчилик муносабатлари – мулкка эгалик қилиш, ундан фойдаланиш, уни ўзлаштириш ва тасарруф этиш жараёнида вужудга келадиган муносабатлар.

Мулкдан фойдаланиш – мол-мулкнинг иқтисодий фаолиятда ишлатилиши ёки ижтимоий ҳаётда қўлланилиши, яъни унинг нафли жиҳатларининг бевосита истъеом қилиниши.

Мулкни тасарруф этиш – мол-мулк тақдирини мустақил ҳал қилиш.

Мулкка эгалик қилиш – мулкдорлик ҳуқуқининг унинг эгаси қўлида сақланиб туриши ва яратилган моддий бойликларни ўзлаштиришнинг иқтисодий шакли.

Мулк объектлари – мулкка айланган барча бойлик турлари.

Мулк субъектлари – мулк объектини ўзлаштиришда қатнашувчилар, мулкый муносабатлар иштирокчилари.

Хусусийлаштириш – мулкка эгалик қилиш ҳуқуқининг давлатдан хусусий ва бошқа шахсларга ўтиши.

Давлат тассарруфидан чиқариш – мулкни давлат ҳисобидан чиқарилиб, бошқа нодавлат мулк шаклларининг вужудга келтирилиши.

Такрорлаш учун саволлар ва топшириқлар:

1. Тараққиёт босқичларини билишда қандай ёндашувлар мавжуд?
2. Ишлаб чиқариш усули нима ва унинг таркибий қисмлари нималардан иборат?
3. Ишлаб чиқариш усуллариининг энг муҳим ўзига хос белгиларини ажратиб кўрсатинг. Бир ишлаб чиқариш усулининг бошқасига алмашилиши сабаблари ҳақида мулоҳаза билдиринг.
4. Ишлаб чиқариш технологик усулининг таркибий қисмларини санаб кўрсатинг. Фан-техника тараққиётининг ишлаб чиқариш технологик усулига таъсири қандай?
5. Ишлаб чиқариш технологик усуллариининг босқичлари бир-биридан нима билан фарқланади?
6. Иқтисодий тизим нусхаларини фарқлантирадиган асосий белгиларини санаб кўрсатинг.
7. Мулкчиликнинг моҳиятига таъриф беринг ва унинг турли шакллариининг иқтисодий мазмунини тушунтиринг. Мулкчиликнинг иқтисодий ва ҳуқуқий мазмунини ажратиб кўрсатинг.
8. Мулк субъектларининг кўп даражали бўлишига сабаб нима? Мулкчилик шакллариининг фарқланиши асосида нима ётади?
9. Бозор иқтисодиётига ўтиш нима учун мулкчиликнинг турли шакллариини тақозо қилади? Давлат мулкни унинг тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш нима учун ҳозирги босқичда объектив зарурият ҳисобланади? Хусусийлаштириш босқичлари ва шакллариига тавсиф беринг.
10. Хусусийлаштиришнинг қандай усуллариини биласиз? Бу усуллардан бирини танлаб олишга қандай омиллар таъсир кўрсатади?